

SINERAS GIRDENIS

ALEKSAS GIRDENIS

Teoriniai
lietuvių fonologijos
pagrindai

deigilischen
aphologie

...
...
...

*Publikation des ...
...
...
...
...
...*

...
...
...

II. FONEMŲ NUSTATYMO METODIKA

1. ĮVADINĖS PASTABOS

§ 37. Nei fonemų, nei kitų fonologinių elementų negalima nustatyti kokiais prietaisais. Nepadėtų juos rasti nė rišlios kalbos magnetofono įrašų karpymas: net idealiai tiksliai ir švariai iškirpti kalbėjimo aktų gabaliukai negalės atstovauti kalbos sistemos elementams (žr., pvz., [Duke'lskij, 1962, ypač 136 tt.]). Pirma, tokiuose mechaniškai išskirtuose garsuose bus užsifiksavę ne tik visam kalbos kolektyvui bendri ir reikšmingi požymiai, bet ir daug įvairių visiškai individualių, konkretų kalbėtoją ir konkrečias kalbėjimo aplinkybes apibūdinančių bruožų. Antra, tuose garsuose slypės nemąža tokių ypatybių, kurios funkciškai priklauso ne jiems patiems, o gretimiems arba kartu su jais tariamiems kitiems fonologiniams elementams: šalimais esančioms sandūroms bei fonemoms, atitinkamose pasakymo vietose pasitaikiusioms supersegmentinių elementų (kirčio ar jo nebuvimo, frazės intonacijos) atkarpoms, taip pat bendrajam ekspresyviniam pasakymo registru. Garsiniai fonologinių elementų „reprezentantai“ visada patiria kitų, greta ar drauge tariamų fonologinių elementų įtaką; kalbėjimo aktuose jie labai sklandžiai pereina vieni į kitus. Kalbos srautas yra beveik tolydus, nediskretiškas reiškiny, visai nepanašus į spausdintą ar net rankraštinių tekstą (žr., pvz.: [Saussure, 1967, 145–146 = Sossjur, 1977, 136; Bloomfield, 1935, 76–78 = Blumfild, 1968, 74–76; Harris, 1963, 25; Klimov, 1967, 35–36; Lyons, 1968, 100, 103 = Lajonz, 1978, 115, 118; Voronkova, 1981, 43 ir min. lit.])¹. Didžiąją modifikuojamą poveikį fonologiniams elementams

¹ Kitokią (tik vargu ar įtikinamą) nuomonę žr. [Fant, 1964, 23 (bet plg. 199); Grigor'ev, 1965, 125] – jos šalininkai remiasi tuo, kad spektrogramose dažnai esama gana aiškių segmentų. Tam galima pagrįstai prieštarauti. Pirma, spektrogramose matomo

(tiek atskiroms fonemoms, tiek ištisiems pasakymams) daro tam tikras kalbos padargų netaisyklingumas. Ir trumpiausias pasakymas, net mažiausias jo elementas kartojamas skambės kiekvieną kartą vis kitaip net to paties kalbėtojo lūpose. Tą nevienodumą lengvai parodys prietaisai; pasitreniravus arba tiesiog gerai susikaupus jį galima išgirsti ir plika ausimi. Tačiau kiekvienas kalbėjimo aktas, kaip fizinis reiškiny, yra visiškai vienkartinis, niekada nepasikartojantis ir žmogaus kalbos padargais nepakartojamas įvykis². Sekdami senovės graikų dialektikais galėtume sakyti, kad negalima du kartus pasakyti visiškai tą patį žodį ar garsą.

§ 38. Jeigu žmonės vienodai reaguotų į visus klausia suvokiamus ir prietaisais užrašomus fizinius garsų skirtumus ir požymius, kalba negalėtų funkcionuoti kaip nemotyvuotų ženklų sistema, nes ji neturėtų pastovių išraiškos elementų, įgalinančių fiksuoti turinį ir perduoti jį kitiems kalbos bendruomenės nariams. Kalba egzistuoja tik todėl, kad žmonės į tam tikrus fiziniu atžvilgiu skirtingus garsus ar jų kompleksus reaguoja taip, tartum jie būtų visiškai vienodi (žr. [Bloomfield, 1935, 78 = Blumfild, 1968, 76; Hockett, 1955, 144–145]). Pavyzdžiui, mes visi vienodai suprasime sakinį *Už upės pasirodė kalvą*, ar jį ištars vaikas, ar soprano kalbanti moteris, ar žemo balso vyras, nors jų kalbėjimo aktai skirsis vienas nuo kito daugybe ryškiausių požymių, – ir ne tik suprasime, bet ir laikysime tuo pačiu sakiniu. Visai taip pat kiekvienas lietuvis reaguotų ir į paskutinį to sakinio žodį *kalvą*, atskirai ištartą įvairių žmonių. Visiems jis bus tas pats žodis, nors ir skambės skirtingai. Tačiau užteks mažmožio – vieno priebalsio pakeitimo – ir gausime pasakymą *Už upės pasirodė galvą*, kurio joks normalios klausos lietuvis nepalaikys pirmojo sakinio pakartojimu, nors ir kaip stengtumės jį tardami kuo tiksliau pamėgdžioti ankstesnį savo tarimą. Nepasikeistų žmonių reakcija net tuo atveju, jeigu pirmojo sakinio tarimą įrašytume į magnetofono juostą ir joje vietoj žodžio *kalvą* kruopščiai įklijuotume to paties žmogaus panašiu tonu ir tempu ištartą

vaizdo diskretiškumą iš dalies sukuria patys prietaisai, nes visi jie (net atitinkamai pritaikyta ESM) analizuoja garsinius signalus tik tam tikromis griežtomis analizės laiko atkarpomis (0,004, 0,02 s ir pan.). Antra (ir tai svarbiausia), spektrogramose matomi segmentai net pačiu aiškiausiu atveju atliepia ne „grynomis“ fonemoms, o garsams, turintiems informacijos ne tik apie „save“, bet ir apie ankstesnius, vėlesnius bei kartu tariamus „kaimynus“ (plg. [Bondarko, 1981, 45], taip pat [Podlužnyj, 1980, 8 tt.]).

² Plg. „Es gibt keine zwei Laute, die völlig identisch sind“ (Nėra dviejų garsų, kurie būtų visiškai tapatūs) [Meinhold, Stock, 1982, 23] (plg. [Muljačić, 1973, 31]).

žodį *galvą* (ar net vietoj skiemens [kat-] – skiemenį [gal-])³ – vis tiek gautasis pasakymas bus suvoktas ir įvertintas kaip kitas sakinytis, o ne pirmojo pasakymo kartojimas (žinoma, jeigu tam neprieštarauja konkretus kontekstas – plg. [Meinhold, Stock, 1982, 19]).

Taigi žmonės dažnai būna tartum kurti labai ryškiems garsų skirtumams bei požymiams, bet tuo pačiu metu jautriai reaguoja į nežymius garsų pakeitimus. Ir ta reakcija kinta ne laipsniškai, o tam tikrais diskretiškais šuoliais, nė iš tolo neproporcingais garsinio skirtumo dydžiui nei ryškumui. Jeigu mums kaip nors ir pavyktų išstarti garsą, vienodai panašų į [k] ir [g], negautume žodžių, kurie savo turiniu užimtų tarpinę padėtį tarp žodžių *kalvą* ir *galvą* ar *kāras* ir *gāras* – reikštų tai, kas galėtų būti bendra jų semantikai. Kiekvienas toks tarimas bus suvoktas arba kaip tas pats, arba kaip kitas suprantamas ar nesuprantamas žodis: čia, kaip ir klasikinėje dvireikšmėje logikoje, *tertium non datur*.

Ši savotiška žmonių reakcija į įvairius garsinius kalbėjimo aktų skirtumus yra viena ryškiausių bet kurios kalbos ypatybių. Ta ypatybė laikytina ir svarbiausia fonologinių tyrimų prielaida (plg.: [Sapir, 1949, 45–46 = Sepir, 1993, 59–60; Martine, 1960, 206–207; Harris, 1963, 27]). Fonologija begalinėje kalbos garsų įvairovėje kaip tik ieško tokių diskretiškų garsinių elementų, į kurių skiriamus pasakymus ar žodžius tos kalbos ar tarmės vartotojai reaguoja kaip į skirtingus ir išraiška, ir turiniu.

2. PARADIGMINĖ FONEMŲ IDENTIFIKACIJA

§ 39. Pirmas ir pagrindinis fonologo uždavinys yra nustatyti, arba identifikuoti, tiriamosios kalbos arba tarmės fonemų inventorių – sąrašą tokių mažiausių linijinių garsinių elementų, kuriuos keičiant vieną kitu, pakinta žodžių ir pasakymų dalykinis turinys⁴.

³ Dar gražiau ir sklandžiau dabar galima tai padaryti specialiai pritaikytu kompiuteriu.

⁴ Apie fonologinių skirtumų sąsają su turinio skirtumais yra kalbėjęs jau Saussure'as [Saussure, 1967, 145, 163–164 = Sossjur, 1977, 136, 151]. Bloomfieldas teigė tą patį – ir šiuo klausimu didžiai skyrėsi nuo savo sekėjų [Bloomfield, 1935, 78 et passim = Blumfeld, 1968, 75 et passim]. Sapiras buvo įsitikinęs fonologinių elementų psichiniu realumu, todėl manė, kad juos galį atskleisti patys kalbėtojai remdamiesi tik savuoju kalbos jausmu [Sapir, 1949, 54–56 = Sepir, 1993, 66–67].

Skiriama paradigminė ir sintagminė fonemų identifikacija. Paradigminės identifikacijos tikslas yra nustatyti, kurie atskirai paimti kalbėjimo aktų garsai reprezentuoja skirtingas fonemas ir kurie iš jų yra tų pačių fonemų variantai. Sintagminė identifikacija išaiškina, kuriais atvejais tam tikri įtariami garsai ar jų kompleksai laikytini atskirois savarankiškais fonemomis ir kuriais atvejais – fonemų junginiais.

a) SUBSTITUCIJA IR KOMUTACIJA

§ 40. Fonemų paradigminė identifikacija pradedama vadinamoju substitucijų testu (iš lo. *substituto* 'pakeičiu'; žr. [Harris, 1963, 29 tt.; Heike, 1972, 29; Meinhold, Stock, 1982, 67], apie metodo priimtinumą – [Voronkova, 1981, 87–89]).

Šio testo esmė tokia. Nagrinėjamieji garsai keičiami vienas kitu tame pačiame garsiniame kontekste⁵ ir žiūrima, kaip į tokį pakeitimą reaguos informantai – žmonės, gerai moką tiriamąją kalbą ar tarmę. Jeigu taip perdirbtą žodį informantai suvokia kaip to paties žodžio kartojimą, tiriamieji garsai laikytini vienos fonemos (ar fonemų grupės) fakultatyviniais, arba laisvaisiais, variantais (lo. *facultas* 'laisva galimybė') [Trubetzkoy, 1977, 42–44 = Trubeckoj, 1960, 53–55; Glison, 1959, 229–230; Harris, 1963, 29 tt.]. Pavyzdžiui, jeigu minėtame lietuvių kalbos žodyje *kalvą* pirmąjį priebalsį [k] išstartume labai giliai atgal atitrauktu liežuviu, gautume garsų kompleksą [k^halvą], pasižymintį neįprastai žemu pirmojo skiemens tembru. Be jokios abejonės, [k] bus kitoks garsas negu „normalusis“ [k], bet informantai lietuviai tokį tarimą įvertins kaip tą patį žodį *kalvą* (nors galbūt ir atkreips dėmesį į tarimo neįprastumą). Iš to turėsime daryti išvadą, kad giliai tariamas [k^h] ir natūraliai tariamas [k] yra tos pačios fonemos fakultatyviniai variantai, t.y. kad fonologiniu požiūriu [k^h] = [k]. Informantai visai taip pat reaguotų, jeigu, pavyzdžiui, žodžio *sāko* pradžioje tariamą [s] pakeistume gerokai ilgesniu taip pat tariamu priebalsiu: gautume tarimą [s.ā·k^oo] arba [s.ā·k^oo], kurį informantai irgi įvertintų kaip tą patį žodį. Taigi [s] = [s.] = [s·] yra tos pačios fonemos fakultatyviniai variantai.

§ 41. Gali pasirodyti, kad fakultatyviniai variantai visada skiriasi tik labai subtiliais garsiniais niuansais. Tačiau toks manymas yra tik akustinė

⁵ Konteksto, pozicijos tapatumas ar netapatumas negali būti absoliutus. Apie tai galų gale sprendžia tiriamosios kalbos atstovai – jų požiūris čia lemiamas.

iliuzija, susidaranti todėl, kad mes esame iš mažens įpratę nereaguoti į tokius požymius, kurie skiria ne fonemas, o jų variantus. Kitaip yra tais atvejais, kai kuris nors žmogus vartoja kokį fakultatyvinį variantą, smarkiai nukrypstantį nuo kalbos normos, vadinamąjį fonemos surogatą (vo. *Lautersatz* [Trubetzkoy, 1977, 23], ru. *звуковой суррогат* [Trubeckoj, 1960, 29]). Mes lengvai skiriame kai kurių žmonių vartojamą liežuvėlinį [R] nuo daugelio lietuvių vartojamo liežuvio priešakinio [r], nes tarimas [kɫɑːpɑi] 'krapai', [kɫɑːʂtas] 'raštas' pažeidžia mūsų tarties taisykles. Bet štai vokiečių kalboje [R] ir [r] yra iš esmės visai lygiaverčiai fakultatyviniams variantams: dabartinė tos kalbos norma žodžius *grün* 'žalias', *Kranich* 'gervė', *Rabe* 'vašnas' ir kt. leidžia tarti ir [gry:n], [ˈkra:niç], [ˈra:bə], ir [grɪ:n], [ˈkra:niç], [ˈra:bə] (žr., pvz., [Ungeheuer, 1969, 84–86]). Garsai [r] ir [R] skamba labai skirtingai, bet kalbos vartotojams jie yra tas pats vienas fonologinis elementas. Panaši padėtis yra prancūzų kalboje, tik ten liežuvio priešakinis [r] jau vertinamas kaip tam tikras fonetinis provincializmas. Elegantiškos paryžietiškos tarties norma pirmenybę atiduoda liežuvėliniam [R], t.y. tarimui [ʁɑmɛʁɑˈlɑ̃] *Romain Rolland* 'Romenas Rolanas', [ˈtravajɑˈʁɑ̃] *travaillerons* 'dirbsime' [Ščerba, 1955, 257].

Labai ryškių fakultatyvinių variantų pasitaiko ir mūsų tarmėse. Štai pačiose pakraštinėse pietų aukštaičių (vadinamųjų dzūkų) šnektose (Varėnos rajone ir kt.) garsai [k̄], [k̄], [t̄] ir [ḡ], [ḡ], [d̄] gali laisvai keisti vienas kitą kiekviename žodyje [Savičiūtė, Vitkauskas, 1976; Dovydaitis, 1978 ir min. lit.]. Senieji tarmės atstovai į tokį pakeitimą nereaguoja: jie tuos pačius žodžius gali tarti ir *k̄-ur̄as*, *k̄it̄as*, *k̄ikras* 'tikras', *ḡf-v̄as*, *ḡl-ḡd̄u* 'gydžiau', ir *t̄a-ur̄as*, *t̄it̄as*, *t̄ikras*, *d̄i-v̄as*, *d̄i-d̄d̄u*. Taigi [k̄], [k̄], [t̄] ir [ḡ], [ḡ], [d̄] tose šnektose yra tų pačių dviejų fonemų (jas galėtume žymėti /K/ ir /G/) fakultatyviniai variantai, o ne atskiros šešios ar keturios fonemos (plg. [Girdenis, 1979b (= Girdenis, 2000c, 130 tt.) ir min. lit.]⁶). Panaši padėtis yra vakarų aukštaičių šiauliškių šiaurinėje dalyje. Ten kuriose ne kuriose Žagarės apylinkių vietose indiferentiškai vartojami sargieji ir žvarbieji priebalsiai bei savotiški „švepliuojami“ retrofleksiniai tarpiniai [ʂ ʒ] tipo garsai bei atitinkamos afrikatos – pasakoma ir *s̄a-sas* 'šašas', ir *s̄a.sas̄*, ir *s̄a.sas̄* (pastarasis tarimas bene dažniausias – žr. [Girdenis, Pabrėža, 1978 (= Girdenis, 2000c, 117 tt.)]; apie panašius reiškinius kitose kalbose

⁶ Be darbų, nurodytų tame straipsnyje (pvz.: [Čėkman, 1970, 25, 29, 105, 139 tt.; Kalnyn, 1961, 66; Kasatkin, 1968, 6]). Žr. dar [Kolsrud, 1974, 102 (apie *kj* : *tj* ir *gj* : *dj* sutapimą norvegų šnektose); Kruszewski, 1967, 89]. Ypač įsidėmėtinas Kruszewskio darbas, pirmą kartą paskelbtas 1883 m.: pasirodo, tokie pokyčiai kaip ru. tarm. *кусть* → *тусть* 'riešas', *зуря* → *гуря* 'svarstis' kalbininkams buvo žinomi jau daugiau kaip prieš šimtą metų! Žr. dar [Girdenis, 1998a (= Girdenis, 2001, 401 t.)]. Dar pridurtina, kad ši variantų įvairovė gali bent iš dalies „remtis“ netiksliais stebėjimais: gana tikėtina, kad visais minėtais atvejais tariami tiesiog palataliniai [t̄ d̄], kuriuos tik stebėtojai įvairiai išgirsta.

žr. [Jakobson, 1962, 410; Malmberg, 1971, 349–352]; apie „švepliuojamos“ artikuliacijos tipologiją – [Serebrennikov, 1974, 285]). Kiti lietuviai į tą įvairumą žiūri kaip į nedisciplinuotą garsų vartojimą, jų painiojimą, o iš tikrųjų čia turime fakultatyvinius variantus tokių fonemų, kurioms sargumas ar žvarbumas yra neesminis požymis: [ʂ] = [ʂ] = [ʂ], [ʒ] = [ʒ] = [ʒ]. Tiksliai nustatyti, kokią vietą tarmės sistemoje užima tokie skirtingai tariami garsai, leidžia tikrai substitucijų testas: kadangi informantai tarimo [aʂ] 'aš' neskia nuo [as] ir [aʂ], [v̄iʂt̄] 'visti' – nuo [v̄iʂt̄] ir [v̄iʂt̄], [ʒoːl̄eː] 'žolė' – nuo [ʒoːl̄eː] ir [ʒoːl̄eː], tuose žodžiuose turime tik tris, o ne šešias ar devynias fonemas⁷.

§ 42. Substitucijų testas, atliktas tikrai su vienu kitu žodžiu, galutiniam sprendimui nėra pakankamas – jis tik leidžia iškelti darbo hipotezę, kad tam tikri kiek skirtingai tariami ir nevienodai skambą garsai galėtų būti tos pačios fonemos fakultatyviniai variantai. Tokia hipotezė turi būti patikrinta su įvairiais pavyzdžiais. Kalboje gali pasitaikyti viena kita žodžių pora, kurios išraiška skiriasi viena kuria fonema, bet dalykinis turinys yra visiškai vienodas [Harris, 1963, 39; Zinder, 1979, 46], plg.: lie. *kūbr̄ys* = *gūbr̄ys*, *kl̄erti* = *gl̄erti*⁸, ru. *калоша* 'kaliošas' = *чалюша*. Remdamiesi tokiais pavyzdžiais, galėtume padaryti skubotą išvadą, kad lietuvių [k^o] = [g^o], taip pat lietuvių ir rusų [k] = [g], t.y. kad kalbami garsai yra fakultatyviniai tų pačių fonemų variantai. Tačiau gausesnių faktų analizė parodytų tokios išvados nepagrįstumą. Pakeitę lietuvių kalbos žodžių *gūrti*, *glōstyti* pirmuosius priebalsius į [k^o] ir [k], gausime kitos reikšmės žodžius *kūrti*, *klōstyti*; atlikę tą operaciją su rusų kalbos žodžiu *ког* [gɔt], gausime garsų kompleksą [kɔt], reiškiantį ne 'metus', o 'katiną' (кот) arba 'koda' (ког). Taigi fakultatyviniais variantais galima laikyti tik tuos garsus, kurie laisvai keičia vienas kitą visuose žodžiuose.

§ 43. Jeigu keisdami vieną kurio žodžio garsą kitu gauname garsų derinį, kurį informantai suvokia kaip kitos reikšmės žodį, tiriamieji garsai yra ne fakultatyviniai variantai, o skirtingų fonemų atstovai [Trubetzkoy, 1977, 44 = Trubeckoj, 1960, 55; Fant, 1964, 21; Stepanov, 1975, b, 73 tt.] (plg. [Hockett, 1955, 144–145; Harris, 1963, 32–33]⁹). Pavyzdžiui,

⁷ Tai esame stebėję kartu su Juozu Pabrėža ir Bonifacu Stundžia Žagarės apylinkėse 1975 m. Vilniaus universiteto „Ramuvos“ kraštotyros klubo kompleksinės ekspedicijos metu.

⁸ Čia nepriklauso tokie žodžiai kaip *glėbys* : *klebys*, nes jie nėra sintopiniai kalbos faktai (*klebys* yra žemaičių tarmės, o ne bendrinės kalbos žodis).

⁹ Tiesiog beviltiškos atrodo kai kurių deskriptivistų pastangos nustatinėti fonemas visai nesiremiant turiniu (žr. dar [Pike, 1947, 81 et passim] – plg. [Glison, 1959, 49]). Kritisę šių bandymų analizę žr.: [Fischer-Jørgensen, 1956, 143–145; 1975, 81; Arutjunova, Klimov, Kubrjakova, 1964, 217 tt.].

pakeitę žodžių *kalvą, k̄aras, kalėti* priebalsį [k] į [g], gauname žodžius *galvą, ḡaras, galėti*, turinčius visai kitą reikšmę. Tai įrodo, kad [k] ir [g] mūsų kalboje atlieka distinktyvinę funkciją ir atstovauja dviem savarankiškomis fonemoms. Tą patį rezultatą gausime keisdami vieną kitu lūpinius [k^o] ir [g^o] tipo garsus tokiuose kontekstuose kaip [—úř̄ti], [—ūs̄ti]: žodžiai *kūrti* ir *gūrti*, *kūsti* ir *gūsti* yra skirtingos reikšmės, tad fonologiniu požiūriu [k^o] ≠ [g^o]. Panašiai galima įrodyti, kad [š] ≠ [ž] (plg. *šalià* : *žalià*), [s^o] ≠ [ž^o] (*šuōlis* : *žuōlis* 'pabėgis'), [s] ≠ [š] (*sākė* : *šākė*, *svarūs* : *švarūs*), [s^o] ≠ [š^o] (*susūkti* : *sušūkti*), [t] ≠ [d] (*tārė* : *dārė*, *tarnūs* : *darnūs*, *tvarūs* : *dvarūs*), [t^o] ≠ [d^o] (*tū* : *dū*, *tūris* : *dūris*), [t̄] ≠ [d̄] (*dīek* : *tīek*, *dīlti* : *tīlti*).

Visais šiais atvejais keisdami vieną garsą kitu gauname tokį žodį, kuris nuo ankstesniojo skiriasi tik vienu garsu, bet turi visai kitą reikšmę. Tokie minimaliai tesiskiria nevienodos leksinės ar gramatinės reikšmės žodžiai vadinami kvazihomonimais (lo. *quasi* 'lyg, tarytum'; ru. *квазигомонимы* [Ščerba, 1955, 56, išn. 3; Zinder, 1979, 69]) arba minimaliosiomis poromis (an. *minimal pairs* [Hockett, 1955, 212–213; Glison, 1959, 49]; plg. [Stepanov, 1975b, 73]). Be minėtųjų, galima nurodyti ir daugiau tokių porų, plg.: *pylà* : *bylà*, *plākė* : *blākė*, *pókštas* : *bókštas* ([p̄] ≠ [b̄], [p] ≠ [b], [b^o] ≠ [p^o]), *kàs* : *tàs*, *kuriū* : *turiū*, *kėpalas* : *tėpalas*, *jók* [j^ok^o] : *jót* [j^ot^o] ([k] ≠ [t], [k^o] ≠ [t^o], [k̄] ≠ [t̄] [k^o] ≠ [t^o]), *laikyti* : *raikyti*, *lūšis* : *rūšis*, *lėkti* : *rėkti* ([t] ≠ [r], [t^o] ≠ [r^o], [t̄] ≠ [r̄]).

§ 44. Kai kurios lingvistinės mokyklos (pavyzdžiui, glosematika) minimaliosioms poroms skiria ypatingą dėmesį¹⁰ ir jomis grindžiamą substitucijų testą vadina specialiu komutacijos terminu [El'mslev, 1960a, 55, 1960b, 331; Fischer-Jørgensen, 1956, 141; Koefoed, 1967, 73 tt.] (plg.: [Meinhold, Stock, 1982, 67 tt.; Murat, 1964, 142]); kartais kalbama tiesiog apie minimaliųjų porų metodą [Perebyjnis, 1970, 10]. Komutacija (iš lo. *commuto* 'iškeičiu, apmainau') yra tokia substitucija, kuri kartu keičia ir turinį, ir išraišką: [s̄ā·k^o·o·] = [s̄·ā·k^o·o·] atveju turime paprastą substituciją, o [kavà] ≠ [gavà] atveju – komutaciją; garsus, patiriančius tarpusavio komutaciją, galima vadinti komutabiliais arba komutuojančiais garsais (plg. [Pilch, 1964, 5]).

Be abejo, minimaliosios poros yra paprasčiausias ir akivaizdžiausias būdas įrodyti, kad tam tikri garsai ar garsų požymiai pridera skirtingiems

¹⁰ Yra bandymų fonemos modelį bei sąvoką grįsti vien minimaliosiomis poromis (pvz., [Uspenskij, 1964]).

fonologiniams elementams (plg. [Glison, 1959, 251]). Bet sudėtingesnės skiemens ir morfemų struktūros kalbose tokių porų ne visada lengva rasti, ypač kai norime identifikuoti labai retus fonetinius elementus, – pavyzdžiui, tokius kaip lietuvių [z] ar [ž]. Tokiais atvejais reikia tenkintis negatyviais substitucijos testo rezultatais. Jeigu pakeitę vieną garsą kitu, gauname nesamą, informantams nesuprantamą žodį, tiriamieji garsai irgi laikytini ne fakultatyviniais variantais, o skirtingų fonemų atstovais [Trubetzkoy, 1977, 44 = Trubeckoj, 1960, 55] (žr. dar šios knygos § 59), plg.: *sūkti* : **zūkti* '?', *zylė* : **sylė* '?', *gūčas* 'gudragalvis' : **gūdžas* '??'. Žinoma, prieš imantis tokios radikalos (ir, deja, ne itin patikimos – žr. [Fischer-Jørgensen, 1956, 147]) operacijos reikia gerai apsižiūrėti, ar tiriamieji garsai apskritai gali būti vartojami tokiose pat pozicijose. Negalima, pavyzdžiui, žodžio *kàs* pradinį garsą keisti tik prieš pauzę pasitaikančiu aspiruotu [k^o] ar [t^o]: taip darydami, gausime ne tik neegzistuojančius, bet ir mūsų kalboje apskritai neįmanomus žodžius **[k^oàs]*, **[t^oàs]* (plg. ru. *кот* ir **кхов* [Achmanova, 1954, 14]), kuriuos įžvalgesni informantai veikiausiai palaikys užsieniečių akcento mėgdžiojimu¹².

b) EKSPERIMENTINĖ KOMUTACIJA¹³

§ 45. Minimaliosios poros labai pageidautinos, bet ne absoliučiai būtinios. Be jų negalėsime išsiversti tik tada, kai susidursime su labai subtiliais fonologiniais ir fonetinėmis reiškiniais, kuriuos skirtingai suvokia įvairūs tyrėjai ar informantai. Dažniausiai tokių problemų kelia nykstantį arba naujai atsirandantį fonologinius elementus, būdingi ne visiems kalbos bendruomenės nariams. Identifikuojant tokius nestabilius probleminius reiškinis, vieno informanto reakcijos ir nuomonės negana – tenka imtis

¹¹ Šie pavyzdžiai paimti neatsitiktinai: patikimų minimalių porų, pavyzdžiui, su [s] ir [z] ar [š] ir [ž] labai maža, plg.: *sykiū* 'kartu' : *zykiū* 'zyziū', *sirgti* : *zirgti* 'verkšlenti', *sveĩbti* 'mausti, gelti' : *zveĩbti* 'užti, bimbti', *saũkti* 'tesiamai rėkti' : *zaũkti* 'verksti', bet vargu ar daug yra bendrinės kalbos atstovų, kurie aktyviai vartotų visus šių porų narius. Didesnę jų dalį sunkoka net laikyti sintopiniais kalbos faktais.

¹² Tai daro neįmanomą Hjelmlevo teikiamą „eksperimentinę“ (teisingiau būtų sakyti mechaninę) komutaciją, kurios esmė – garsinių segmentų (magnetofono įrašo ar ESM signalo atkarpu) „persodinimas“ į kitų segmentų poziciją (žr. išn. 27, taip pat [Fischer-Jørgensen, 1956, 150; 1975, 130] ir min. lit.).

¹³ Šis terminas čia vartojamas kita reikšme negu Hjelmlevo darbuose (plg. išn. 12).

$u < u_{0,05}$, turėsime priimti vadinamąją nulinę hipotezę (H_0), reiškiančią tiriamųjų reiškinį tapatumą, t.y. fonologinio skirtumo nebuvimą. Kai gaunama $u_{0,05} < u < u_{0,01}$, eksperimentas tęsiamas tol, kol pasirodo aiškesni rezultatai (t.y. $u > u_{0,01}$ arba $u < u_{0,05}$).

Norint gauti mažiausių abejonių nekeliančius įrodymus kartais tikslinga pasirinkti ne 50%, o 67% kritinę ribą (t.y. φ_0 ieškoti pagal 67%; plg.: [Jensen¹⁸, 1961, 159–161; Piotrovskij, 1966, 37 ir išn. 45]), – vadinausi, laikytis pažiūros, kad įrodomąją galią turi tik toks eksperimentas, kuris duoda daugiau kaip 2/3 teisingų atsakymų. Šiaip jau toks griežtas reikalavimas turi, galima sakyti, tik psichologinę prasmę. Jį verta kelti tik tada, kai sąlygos neleidžia eksperimentuoti su dideliu auditorių skaičiumi arba kai atliekamas vadinamasis *experimentum crucis* – lemiamas tyrimas, turįs galutinai išspręsti įsisenėjusią diskusinę problemą.

§ 48. Audicinių eksperimentų rezultatus operatyviai įvertinti labai palengvina lentelės, sudarytos elektronine mašina pagal minėtąją formulę (žr. 3 lent. „Prieduose“). Pasirinkę 50% arba 67% kritinę ribą, susirandame stulpelį, atitinkantį bendrą atsakymų skaičių n , ir gautą teisingų atsakymų skaičių n_1 lyginame su tame stulpelyje nurodytomis kritinėmis reikšmėmis. Jeigu gauname $n_1 \geq Z_{0,01}$, eksperimentas statistiškai reikšmingas; jeigu $n_1 < Z_{0,05}$, rezultatas statistiškai nereikšmingas (u neabejotinai bus mažesnis už $u_{0,05}$). Kai $Z_{0,05} < n_1 < Z_{0,01}$, eksperimentą tęsiame. Kaip matom, čia nereikia skaičiuoti nei procentų, nei u kriterijaus, todėl lentelėmis labai paranku naudotis tiriant įvairius tarmių fonologijos reiškinius „lauko“ sąlygomis (pvz., [Bukantis, 1983]). Pavyzdžiui, gavę 129 teisingus atsakymus (n_1) iš 220, iš lentelės stulpelio, atitinkančio $n = 220$, sužinome, kad tas skaičius yra didesnis už $Z_{0,05} = 125$, bet kiek mažesnis už $Z_{0,01} = 130$. Tai iš karto rodo, jog eksperimentas tęstinas, t.y. kad reikia surinkti daugiau atsakymų. Jeigu toliau eksperimentuodami surinksime, pavyzdžiui, 205 atsakymus iš 350, eksperimentą galėsime nutraukti, nes $205 > Z_{0,01} = 200$, o tai rodo statistiškai reikšmingą skirtumą¹⁹.

¹⁸ Jensenas kalba apie tris garsų skyrimo slenksčius: 100–85% teisingų atsakymų – aiški opozicija, 65–60% – opozicijos nėra, 85–65% – silpna („pusiau fonologinė“) opozicija [Jensen, 1961, 155–166] (plg. dar [Makaev, 1964, 131]). Kaip rodo patyrimas, ir šie (lyg ir švelnesni negu išn. 16 minimi) reikalavimai per griežti – daugeliu atvejų juos patenkinti galėtų tik idealūs auditoriai, turį nepriekaištingą klausą bei dėmesį ir dirbą puikiomis akustinėmis sąlygomis. Be to, čia išleidžiami iš akių stilistiniai bei sociolingvistiniai kalbos išraiškos svyravimai, taip pat ir tas paprastas dalykas, kad fonologiniai skirtumai įkūnijami skirtingo ryškumo akustiniais požymiais: vienas dalykas yra, tarkime, [š] ir [n] skirtumas, visai kitas – kokio [w] ir [v] arba [e] ir [e].

¹⁹ Reikia pasakyti, kad neigiami audicinių eksperimentų rezultatai ne visada rodo garsinio (fonetinio ir galbūt net fonologinio) skirtumo nebuvimą. Kaip parodė subtilūs Williamo Labovo tyrimai [Labov, Yaeger, Steiner, 1973, 229; Labov, 1978; Labovas, 1994, 105 tt.] (jų svarstymą žr. [Linell, 1979, 41–42, 222 ir min. lit.]),

c) DISTRIBUCIJA

§ 49. Kiekvienas paprastu ar eksperimentiniu testu nustatytas fonologinis elementas yra susijęs su tam tikru garsiniu kontekstu, vadinamu pozicija. Pavyzdžiui, labializuotus [k^o], [g^o], [š^o], [ž^o], [t^o], [d^o] rasime tikrai prieš [u], [u] ir [o] tipo balsius, nelabializuotus [k], [g], [š], [ž], [t], [d] – tik prieš [a] ir [a], palatalizuoti (minkštieji) [d̪], [t̪] pasitaikys tikrai prieš balsius [i], [i], [e], [e], [e] ir kitus minkštuosius priebalsius, aspiruotus [k^c] ir [t^c] galima išgirsti tikrai pačiame žodžio gale (ypač prieš pauzę²⁰).

Visos pozicijos, kurias užima garsas ar fonologinis elementas, sudaro jo distribuciją (lo. *distribuo* ‘paskirstau, išdaliju’) [Harris, 1963, 15–16; Pilch, 1964, 28; Chémp, 1964, 66 ir min. lit.; Stepanov, 1966, 42–43; Heike, 1972, 41; Steponavičius, 1976; Meinhold, Stock, 1982, 36]. Labializuotų [k^o], [g^o] distribuciją sudaro pozicijos [—u], [—u], [—o] (brūkšnytas tokiose formulėse reiškia tiriamojo elemento vietą²¹), minkštųjų [t̪], [d̪] distribuciją – pozicijos [—i], [—i], [—e] [—e], [—e], (sutrumpintai – [—V]) ir [—Ĉ], aspiruotų [k^c], [t^c] distribuciją – [—#], gomurinio [ŋ] distribuciją – [—k], [—g] (sutrumpintai [—k̪]). Dar glausčiau distribuciją galima užrašyti naudojantis įstrižiniu skliaustu kaip „hieroglifu“, reiškiančiu ‘užima poziciją’, ‘pozicijoje’, ‘turi distribuciją’²². Parašymus [g^o] / [—u], [ŋ] / [—k̪] skaitysime: ‘lūpinis [g^o] vartojamas prieš [u]’, ‘gomurinis [ŋ] vartojamas prieš [k] ir [g]’.

informantai kartais gali nesuvokti kai kurių garsinių skirtumų, nors patys juos stabiliai realizuoja savo kalbėjimo aktuose. Patikimesnės fonologinės šio reiškinio interpretacijos iki šiol nepateikta – jeigu, žinoma, nekalbėsime apie „genetinę“ hipotezę, teigiančią, kad tokie skirtumai gali būti perduodami iš kartos į kartą vaikystėje, kai fonetinė klausą būna ypač jautri (plg. [Linell, 1979, 42]).

²⁰ Kiek tikslesnis būtų Martinet terminas *virtualioji* (arba *potencialioji*) pauzė [Martinet, 1963, 411–413], kadangi pauzių vietose retai nebūna jokio akustinio signalo.

²¹ Parašymą [—u] reikia skaityti: ‘prieš balsį [u]’, [u—u] reikštų: ‘tarp trumpojo [u] ir ilgojo [u]’. Šiose formulėse įprasti tokie simboliai: V – balsis, V^o – priešakinės eilės balsis, V^c – užpakalinės eilės balsis, C – priebalsis apskritai arba kietasis priebalsis, Ĉ (C^o) – minkštasis priebalsis, R – sonantas ([l, m, n, r] tipo garsas), S – pučiamasis ([s, š] tipo) priebalsis, T – sprogstamasis priebalsis. Žodžio pradžią ir galą (pauzes) žymi ženklas # ([#—#] reiškia ‘tarp pauzių’, [#—] – ‘po pauzės’, [—#] – ‘prieš pauzę’) (plg. [Harris, 1963, 61–75 et passim]).

²² Toks distribucijos žymėjimas visuotinai priimtas generatyvinės fonologijos atstovų (pvz.: [Chomsky, Halle, 1968, 14 tt.; Harms, 1968, 43 tt.; Schane, Bendixen, 1978, 60 tt.]).

Ypač toks sutrumpinimas parankus, aprašant įvairius sinchroninius arba diachroninius procesus, pvz., $s \rightarrow \tilde{s} / \text{—} \tilde{c} /$ = 's virsta į \tilde{s} (minkštąjį žvarbųjį priebalsį) prieš \tilde{c} (minkštąją žvarbiają afrikatą)'.

§ 50. Dviejų ar kelių fonologinių elementų (ir apskritai kalbos elementų) distribucija gali būti trejopa: kontrastinė, arba opozicinė, papildomoji (komplementinė) ir kryžminė²³.

§ 51. Kontrastinė arba opozicinė distribucija (dažniausiai – tiesiog *kontrastas* arba *opozicija* – iš pr. *contraste* 'ryškus priešingumas', lo. *oppono* 'statau priešais, priešpriešais') esti tarp tokių elementų, kurie vartojami toje pačioje pozicijoje²⁴. Šios distribucijos pavyzdžiais gali būti visos minėtosios minimaliosios poros, nes jų narius skiriantieji pradiniai garsai yra vienodose pozicijose, plg.: *kalvā* : *galvā*, *kūrti* : *gūrti*, *šaliā* : *žaliā*. Norint ryškiau parodyti pozicijos tapatumą, tuos žodžius galima rašyti taip: [$\tilde{g}^k alvā$], [$\tilde{g}^k ūštū$], [$\tilde{z} alā$] (žr., pvz., [Harris, 1963, 74]). Panašiai vartojami ir fakultatyviniai variantai, bet jie šiame tyrimų etape jau turi būti eliminuoti (paprastai kalbant, atmesti), nes neatlieka distinktyvinės funkcijos. Todėl prasminga kalbėti tik apie fonologinių elementų (t.y. garsinių elementų, galinčių skirti dalykinį turinį) kontrastinę distribuciją, arba opozicijas²⁵.

§ 52. Papildomoji distribucija (an. *complementary distribution*, ru. *дополнительная дистрибуция*) yra santykis tarp tokių kalbos elementų, kurie vartojami tik skirtingose pozicijose (kalbant logikos terminais, – tarp kurių yra nuošalės, arba ekskliuzijos, santykis) [Pike, 1947, 93; Hockett, 1955, 155; Harris, 1963, 61 tt.; Glison, 1959, 231–232; Pilch, 1964,

²³ Kartais skiriama ir daugiau distribucijos tipų (plg. [Stepanov, 1975a, 203–204; Steponavičius, 1976, 66]), bet realiam fonologiniam tyrimui jie nėra svarbūs.

²⁴ Amerikiečių kalbotyroje visuotinai prigijęs *kontrasto* terminas (an. *contrast*, *contrastive distribution*, – pvz.: [Hockett, 1955, 155, 212 tt.; Harris, 1963, 65 et passim; Chémp, 1964, 95–96]); europiečiai dažniausiai vartoja *opoziciją* arba *priešpriešą* (vo. *Gegensatz* [Trubetzkoy, 1977, 30 et passim] arba *Oposition* [Meinhold, Stock, 1982, 29 et passim]; ru. *оппозиция*, *противоположение* [Trubetzkoy, 1977, 30 et passim], dažnas ir terminas *противопоставление*; plg. dar pr. *opposition* [Vachek, 1964, 142]; it. *opposizione* [Muljačić, 1973, 177 et passim]; is. *oposición* [Alarcos Llorach, 1975, 39 et passim]). Martinet priima abu terminus: *kontrastą* – sintagminiams (ypač kirčiuotų – nekirčiuotų skiemenų) santykiams, *opoziciją* – paradigminiams santykiams (dėl sąvokų žr. plg. dar § 87 tt.) [Martine, 1960, 41]. Lietuvių kalbai *kontrastas* patogesnis už *opoziciją*, nes greta jo galimas veiksmažodis *kontrastuoti* (pvz., *Garsai [a] ir [e] kontrastuoja tik žodžio pradžioje* – plg. [Girdenis, 1976]).

²⁵ Beje, kalbotyros literatūroje šis terminas taip ir suprantamas (plg. [Stepanov, 1975a, 204]).

10; Stepanov, 1966, 105; Koefoed, 1967, 76; Heike, 1972, 41; Lyons, 1968, 112–113 = Lajonz, 1978, 126–127; Meinhold, Stock, 1982, 129–130]²⁶. Papildomosios distribucijos santykis yra, pavyzdžiui, tarp garsų [t], [t^o] ir [t^c], nes jie vartojami atitinkamai tik pozicijose [$\text{—} a^i$], [$\text{—} \tilde{a}^i$], [$\text{—} \tilde{c}^i$] ir [$\text{—} \#$] (pvz.: [$tā\ pē$], [$t^o ū\ rīs$], [$tīlī$], [$jó\ t^c$]); tarp [n], vartojamo prieš [a], [d], ir [η], vartojamo tik prieš [k] ir [g] (plg.: [$nā\ mas$], [$bandā$] ir [$bā\ ŋkas$], [$baŋgā$]); tarp atvirojo [$æ$] ir uždarojo [e], kurių pozicijos atitinkamai būtų [$\text{—} C$] ir [$\text{—} \tilde{C}$] (plg.: [$nā\ ša$] : [$nē\ šē$], [$gā\ ras$] : [$gē\ ræ$]). Rusų kalboje ir kai kuriose lietuvių kalbos tarmėse geras papildomosios distribucijos pavyzdys yra „kietasis“ [u] ir „minkštasis“ [i]. Pirmasis pasitaiko tik po kietųjų, antrasis – tik po minkštųjų priebalsių ir pauzės (plg.: ru. *сырпáл* [*sygrát*] '(jis) sužaidė' : *успáръ* [*igrát*] – 'žaisti', *бытъ* [*byt*] 'būti' : *битъ* [*b'it*] 'mušti', lie. p. au. *džidæly* 'didelė' : *džidæli* 'didelį').

Garsai, tarp kurių yra papildomoji distribucija, negali pakeisti vienas kito tame pačiame kontekste, todėl jų skiriamosios ypatybės negali atlikti distinktyvinės funkcijos. Jeigu ir įsigudrintume, pavyzdžiui, tarti gomurinį [η] žodžio *namō* pradžioje vietoj [n], gautume lietuvių kalboje neįmanomą garsų kompleksą * $[\eta am^o]$, kuris, suprantama, negali perteikti nei diferencijuoti jokio turinio (plg. § 44)²⁷. Kitais atvejais rezultatas gal būtų ne toks drastiškas, bet vis tiek normalių lietuviškų žodžių neišgirstume – bent jau tokių, kurie savo turiniu skirtųsi nuo ankstesniųjų: * $[\tilde{g}^o alvā]$ (su [g^o] iš *gūsti*), (* $[\tilde{s}^o ā\ kē]$ su [s^o] iš *sūris*), * $[\tilde{k}^c ā\ ras]$ (su [k^c] iš [$jó\ k^c$]) skambėtų tik kaip „egzotiški“ žodžių *galvā*, *sākē*, *kāras* variantai.

§ 53. Kryžminę distribuciją skiria ne visi fonologai, nes ji yra tik tam tikra kontrastinės ir papildomosios distribucijos kombinacija. Šiuo terminu vadinamas santykis tarp tokių kalbos elementų, kurie vienais atvejais vartojami tose pačiose pozicijose, kitais atvejais – tik skirtingose [Steponavičius, 1976, 66 ir min. lit.]. Pavyzdžiui, daugelis lietuvių žodžio pradžioje po pauzės vartoja ir [a], ir [e] (plg.: *avis* : *ežys*, *asiliūkas* : *eglyniūkas*), bet kitais atvejais tarp jų būna papildomoji distribucija: po

²⁶ Zawadowskis *papildomąją distribuciją* yra įtikinamai sukritikavęs – jis teikia taisyklingesnį jos pakaitalą *ekskliuziją* [Zawadowski, 1966, 217]. Bet terminų (kaip ir apskritai kalbos) stabilumas, be jokios abejonės, yra daug svarbesnis negu formalus jų taisyklingumas.

²⁷ Kaip rodo žvalgomieji eksperimentai, * $[\eta ā\ ras]$, * $[\eta ašūs]$ (su [η]) specialiai pritaikyta ESM priderintu prie [$\text{—} ā\ ras$], [$\text{—} ašūs$], išskirtų iš žodžių *nāras*, *nāšūs* suvokiami kaip keistokai skambą *gāras*, *gašūs* ir niekada nelaikomi žodžių *nāras*, *našūs* atmainomis. Tai dar kartą patvirtina minėtosios (išn. 12) „mechaninės“ komutacijos metodo nepagrįstumą.

kietųjų priebalsių esti tik [a], po minkštųjų priebalsių – tik [e] (žr. § 59, lent. 5). Tokia pat yra mūsų minkštųjų bei kietųjų priebalsių distribucija (žr. § 137, lent. 14). Ir vieni, ir kiti eina prieš užpakalinius balsius, o visur kitur pasiskirsto pagal papildomosios distribucijos taisyklės: prieš kietuosius priebalsius ir pauzę būna tik kietieji priebalsiai, prieš priešakinės eilės balsius ir minkštuosius priebalsius – tik minkštieji. Nustatant fonemas pagrindinis dėmesys kreipiamas į tas pozicijas, kuriose tiriamųjų elementų distribucija yra kontrastinė, todėl šis distribucijos tipas beveik visada vertinamas kaip dalinis (ir, be to, dažniausias) pirmojo tipo – kontrastinės – distribucijos atvejis.

d) FONEMOS IR ALOFONAI

§ 54. Ištyrus garsinių elementų (arba, paprastai sakant, garsų) distribuciją, galima pereiti prie pačios fonemų identifikacijos.

Apžvelgti iš karto visas „diagnostines“ pozicijas, kurias užima tam tikri garsai, padeda distribucijos lentelės (an. *distributional charts* – žr. [Pike, 1947, 81; Harris, 1963, 63 (išn. 12), 69, 74; Schane, Bendixen, 1978, 24–25]). Tų lentelių eilutėse surašomi tiriamųjų garsų simboliai, o stulpeliuose sužymimos jų užimamos pozicijos. Pliusas (ar koks kitas ženklas) eilutės ir stulpelio susikirtime rodo, kad tiriamasis garsas atitinkamoje pozicijoje vartojamas; ženklo nebuvimas reiškia, kad garsas toje pozicijoje nevartojamas. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos priebalsių [t], [n] ir [ŋ] distribuciją galėtume pavaizduoti taip (žr. 1 lent.).

1 lentelė. **Priebalsių [t], [n] ir [ŋ] distribucija lietuvių kalboje**²⁸

Garsai	Pozicijos			
	[-ā]	[-d ^l]	[-g ^k]	[-#]
	1	2	3	4
[t]	+	+	+	+
[n]	+	+		+
[ŋ]			+	

²⁸ Aiškumo sumetimais čia ir toliau garsų distribucijos vaizdas gerokai suprastinamas. Nagrinėjant tokius pavyzdžius reikia įsivaizduoti, kad tiriamieji garsai gali užimti tik tas pozicijas, kurios nurodytos lentelėse, nors tikroji padėtis dažniausiai būna daug sudėtingesnė.

Tokią distribuciją rodytų šios žodžių poros: *lašūs : našūs* [-a], *lāmą : nāmą* [-a], *piltà : pintà* [-t], *pildavo : pindavo* [-d], *talkà : ra[ŋ]kà* [-k], *algà : a[ŋ]gà* [-g], *gál : mán, tól : tōn* [-#].

Sugretinę lentelę ir pavyzdžius matome, kad du plusai viename stulpelyje rodo kontrastinę distribuciją, arba, kitaip tariant, fonologinę opoziciją, fonologinį kontrastą. Taigi [t] ir [n] sudaro fonologinę opoziciją, kontrastuoja vienas kitam 1, 2 ir 4 pozicijoje, [t] ir [ŋ] kontrastuoja 3 pozicijoje (t.y. prieš [k] ir [g]). Kontrastuoja, vienoje pozicijoje galimi garsai atlieka distinktyvinę funkciją ir turi būti laikomi skirtingomis fonemomis arba, pedantiškiau kalbant, skirtingų fonemų manifestacijomis (iš lo. *manifesto* ‘parodau, atskleidžiu’) [Elmslev, 1960b, 361; Koefoed, 1967, 66] arba realizacijomis [Trubetzkoy, 1977, 36 = Trubeckoj, 1960, 45]²⁹. Tad nėra abejonės, kad mūsų [t] ir [n], taip pat [t] ir [ŋ] yra skirtingų fonemų manifestacijos. Palikę kol kas nuošaly 3 poziciją, galime sakyti, kad 1, 2 ir 4 pozicijoje turime savarankiškas fonemas // ir // (įstrižiniai skliaustai čia ir kitur reiškia fonologinę transkripciją³⁰).

Kitoks [n] ir [ŋ] santykis. Lentelėje nerandame nė vieno tokio stulpelio, kuriame būtų plusai ir [n], ir [ŋ] eilutėse: kur vartojamas [n] (1, 2, 4 pozicija), ten nebūna [ŋ], o kur vartojamas [ŋ] (3 pozicija), ten nerasime [n]. Tik kartu paimti [n] ir [ŋ] užpildo visas tas pozicijas, kuriose radome [t]. Taigi [n] ir [ŋ] tarsi papildo vienas kitą – tarp jų yra papildomoji distribucija.

§ 55. Žodžiai negali skirtis tik tokiais garsais, kurių distribucija yra papildomoji. Jeigu, pavyzdžiui, du žodžiai skirsis tuo, kad viename iš jų po garsų komplekso [ba] eis [n], o kitame [ŋ], tai jie būtinai turės skirtis dar ir tais garsais, kurie nulemia [n] ir [ŋ] netapatumą. Po [n] nerasime [k] nei [g], o po [ŋ] nebus jokio kito garso, išskyrus [k] ar [g]. Vadinas, garsai, tarp kurių yra papildomoji distribucija, distinktyvinės funkcijos neatlieka; jų nevienodumą lemia kiti garsai ar garsų požymiai, o ne skirtingas žodžių turinys. Todėl tokius garsus galima laikyti tos pačios vienos fonemos variantais, jeigu tik jie turi bendrų požymių, t.y. jeigu jų akustinės ir artikuliacinės ypatybės panašios (plg. Trubeckojaus trečiąją taisyklę [Trubetzkoy, 1977, 44–45 = Trubeckoj, 1960, 56–57]; taip pat žr. [Pike,

²⁹ Žinomas ir terminas [(st)kūnijimas (ru. *воплощение*, plg. [Šaumjan, 1962, passim]).

³⁰ Maskvos fonologinės mokyklos darbuose visuotinai priimti kiti skliaustai – „< >“ (žr., pvz., [Reformatskij, 1961, 114]). Šioje knygoje jie rezervuojami fakultatyvinėms realizacijoms (žr. išn. 68) ir „svetimoms“ (periferinėms) fonemoms – tokioms kaip <f>, <h>, <ɔ> (pvz., žodyje *chòrus*).

1947, 69–70; Glison, 1959, 229; Harris, 1963, 64–65; Hockett, 1968, 129; Koefoed, 1967, 19, 77; Meinhold, Stock, 1982, 51, 71 tt.)³¹. Mūsų [n] ir [ŋ] visiškai patenkina šią sąlygą: abu šie garsai yra balsingieji (sonoriniai) nosiniai priebalsiai, abu artikuliuojami liežuvium (plg. lūpinį [m]), abu tariant balso stygos virpa. Taigi [n] ir [ŋ] yra vienos fonemos /n/ variantai.

Šio tipo variantai nėra fakultatyviniai. Mes negalime laisvai pasirinkti, ką tarti žodžiuose *nāmas* ar *angà*: lietuvių kalbos norma neleidžia sakyti nei *[ŋāmas] (su gomuriniu [ŋ]), nei *[angà] (su dantiniu [n]). Tokie vienai fonemai priklausančios panašūs garsai, tarp kurių yra papildomoji distribucija, vadinami fonemos kombinaciniais variantais (vo. *kombinatorische Variante* [Trubetzkoy, 1977, 44], ru. *комбинаторные варианты* [Trubeckoj, 1960, 56]) arba alofonais (gr. *ἄλλος* 'kitas', *φωνή* 'garsas') [Chémp, 1964, 35–36 ir min. lit.]. Neretai ta pačia reikšme pavartojamas ir pozicinio (arba kontekstinio) varianto terminas³².

Kai kurie mokslininkai (ypač Peterburgo [Leningrado] mokyklos atstovai arba „grynieji“ fonetikai) poziciniais variantais linke vadinti tik tuos alofonus, kurie atsiranda ne dėl gretimų fonemų, o dėl prozodinių elementų – kirčio, priegaidės, intonacijos ir kt. – poveikio; kombinaciniais laikomi tik variantai, atsirandą greta kitų linijinių elementų (pvz.: [Zinder, 1979, 47; Bondarko, 1981, 68–74; Pakerys, 1986, 41–43]). Šiaip jau *kombinacinis variantas*, *pozicinis variantas* ir *alofonas* yra sinoniminiai terminai (plg. [Muljačić, 1973, 165]³³, ir dirbtinai jų skirti nereikėtų – ypač todėl, kad toks skyrimas nepagrįstai siaurina pozicijos sąvoką ir, atrodo,

³¹ Nustatant garsų panašumą galima pasinaudoti fonetinių „natūraliųjų klasių“ lentelėmis (pvz.: [Pike, 1947, 70; Glison, 1959, 294; Schane, Bendixen, 1978, 24–25]). Be to, jungiant garsus į vieną fonemą reikia laikytis fonetinio realizmo – žiūrėti, kad jų specifiniai skirtumai natūraliai ir paprastai plauktų iš garsinio konteksto [Hockett, 1955, 156].

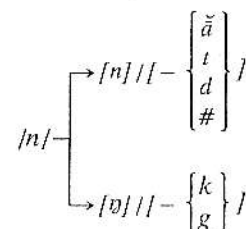
Pabrėžtina, kad šiuo atžvilgiu tarp Prahos mokyklos ir deskriptyvistų nėra jokių skirtumų, išskyrus terminologinius (plg. [Fischer-Jørgensen, 1975, 85]).

³² Plg. dar: *atspalvis* (ru. *оттенок* [Ščerba, 1955, 19]), *variacija* [Reformatskij, 1970, 98], *varietetas* (da. *varietet* – į rusų kalbą keistokai išverstas *øparuar* [Ei'mslev, 1960b, 338 tt.]; *varietetai* priešpriešinami *variacijoms* – fakultatyviniams variantams). Per pastaruosius dešimtmečius šį terminų margumą baigia visuotinai išstumti *alofonas* (žr., pvz.: [Vachek, 1966, 51; Steblin-Kamenskij, 1966, 69 tt.; Stepanov, 1966, 19 tt.; 1975b, 77 tt.; Zinder, 1979, 35 tt.; Bondarko, 1981, 68 tt.]). Šiai bangai neatsispyrė net konservatyvioji Peterburgo (Leningrado) mokykla: jos žymus atstovas Zinderis savo „Bendrosios fonetikos“ pirmajame leidime (1960 m.) kalba tik apie fonemų *atspalvius* – antrajame (1979 m.) leidime jau visiškai įsigalčėję *alofonai* (plg. [Zinder, 1979, 45–49 et passim]).

³³ Hammarströmas palankiau vertina *pozicinio varianto* terminą, kadangi *kombinacinis variantas* suponuoja koartikuliaciją (gretimų garsų bendrus artikuliacinius požymius), o ji tokiems variantams ne visada būtinai [Hammarström, 1966, 19].

išleidžia iš akių tą svarbų dalyką, kad fonologinių elementų deriniai gali būti ne tik linijiniai, bet ir simultaniniai (žr. § 93). Parankiausias, be abejo, yra *alofonas*, bet nereikėtų užmiršti ir kitų dviejų pavadinimų, labai būdingų klasikinei Prahos mokyklai ir dažnai randamų literatūroje.

§ 56. Išsiaiškinę terminijos dalykus galime grįžti prie savo pavyzdžių ir padaryti galutinę išvadą: lietuvių [n] ir [ŋ] yra vienos fonemos /n/ alofonai, arba kombinaciniai variantai. Tad trys nagrinėjami garsai – [t], [n] ir [ŋ] – suvedami į dvi fonemas: // ir /n/. Fonema // visose apžvelgtose pozicijose manifestuojama [t] tipo garsais, o fonemai /n/ atstovauja du skirtingi alofonai:

Iš 1 lentelės matyti, kad alofonas [n] užima daugiau pozicijų, turi platesnę ir laisvesnę distribuciją negu [ŋ]. Toks laisvesnės distribucijos alofonas vadinamas pagrindiniu fonemos variantu [Ščerba, 1955, 19; 1974, 200; Hammarström, 1966, 21; Stepanov, 1975b, 77–78; Zinder, 1979, 49; Meinhold, Stock, 1982, 35] arba fonemos norma [Pike, 1947, 62], fonemos etalonu (pvz., [Vinogradov, 1976, 298–299]). Yra kalbininkų (pvz.: [Polivanov, 1968, 138; Klimov, 1967, 44]), įtariai žiūrinčių į pagrindinį alofoną ir abejojančių jo skyrimo tikslingumu; kai kurie (pvz., [Sokolova, 1948]) mano, kad ne visos fonemos tą variantą turinčios³⁴.

Dažniausiai lietuvių kalboje pagrindinio varianto, arba normos, vaidmeniui tinka tas priebalsio alofonas, kuris vartojamas žodžio pradžioje prieš [a] (t.y. [—a] tipo pozicijose)³⁵. Balsių pagrindiniai variantai

³⁴ Anksčiau pagrindinis alofonas (variantas, atspalvis) kartais nepagrįstai būdavo tapatinamas su fonema (pvz., [Ščerba, 1974, 119]; plg. [Zinder, Maslov, 1982, 43]). Tokie tapatinimo užuomazgų yra jau Baudouino de Courtenay darbuose (pvz., [Boduén de Kurtené, 1963, t. 1, 278]). Painiojamas tas alofonas ir su vad. metafonema (plg. [Zinder, 1979, 49–50] ir šios knygos § 64, išn. 45).

³⁵ Tai aiškintina palyginti „neutralia“ šio garso artikuliacija ir labai dideliu [a] dažnumu rišliuose tekstuose (tai dažniausias garsas ir bendrinėje lietuvių kalboje, ir tarmėse – žr. [Svecevičius, 1966; Girdenis, 1981b, c (= Girdenis, 2000c, 205 tt., 225 tt.); Jasiūnaitė, 1993, 146 t.; Karosienė, Girdenis, 1993 (= Girdenis, 2001, 64 tt.)]).

randami absoliučioje žodžių pradžioje prieš [Ca] tipo skiemenis ir ypač izoliuotose (/#—#/ tipo) pozicijose.

Jeigu neklaido kokios techninės priežastys, fonema fiksuojama tuo fonetinės transkripcijos ženklu, kuris žymi pagrindinį jos alofoną, – taigi rašoma /n/, o ne /ŋ/.

§ 57. Nustačius pagrindinius fonemų variantus labai supaprastėja jų manifestacijų aprašymas. Pavyzdžiui, minėtąją taisyklę, aprašančią fonemos /n/ alofonus, dabar galėtume pakeisti šiuo paprastu formulavimu:

$$/n/ \rightarrow [ŋ] / _ \text{---} \frac{k}{g}$$

Taisyklės dalį, rodančią dantinio alofono [n] distribuciją, galima praleisti, kadangi tik gomurinis [ŋ] yra nutolęs nuo „normos“ – nuo pagrindinio fonemos /n/ varianto.

§ 58. Fonemų bei jų alofonų santykius galima pavaizduoti ir tomis pačiomis distribucijos lentelėmis, tik reikia pridėti stulpelį, rodantį tiriamųjų garsų fonologinę interpretaciją (žr. 2 lent.).

2 lentelė. Fonemų /l/, /n/ alofonų distribucija lietuvių kalboje

Alofonai	Pozicijos				Fonemos
	[-ã]	[- $\frac{l}{d}$]	[- $\frac{k}{g}$]	[-#]	
	1	2	3	4	
[t]	+	+	+	+	/l/
[n]	+	+		+	
[ŋ]			+		/n/

Pagal lentelę visada galima tiksliai perskaityti tokius fonologine transkripcija užrašytus žodžius kaip /bangà/, /atã-tranka/, /bandà/, /nã-mas/ ir kt., nes tikslų fonemos /n/ alofoną rodo pati pozicija. Pirmuosiuose dviejuose žodžiuose turime 3 poziciją [- $\frac{k}{g}$], todėl juose tartinas alofonas [ŋ]; ketvirtajame žodyje /n/ vartojama 1 pozicijoje [-ã], kur galimas tik alofonas /n/; tas pats alofonas turi būti tariamas ir trečiajame žodyje, kur /n/ yra 2 pozicijoje [- $\frac{l}{d}$]. Taigi fonologinė interpretacija ir fonologinė transkripcija eliminuoja (atmeta, ignoruoja) tuos garsų skirtumus ir požymius, kurie priklauso nuo pozicijos ir todėl, reikalui esant, gali būti atkurti pagal bendras taisykles. Tokia transkripcija perteikia tą pačią dalykinę informaciją kaip ir detali fonetinė rašyba, nors naudojasi žymiai mažesniu simbolių skaičiumi.

e) KONKRETŪS PAVYZDŽIAI

§ 59. Panagrinėkime dar kelis pavyzdžius.

1. Prisiminkime § 43 nagrinėtus garsus [t] ≠ [d], [t^o] ≠ [d^o], [t̃] ≠ [d̃], [t̂] ≠ [d̂]. Apsiriboję ten minimais pavyzdžiais ([tã-r̃e:] : [dã-r̃e:], [tvar^oùs] : [dvar^oùs], [t^où] : [d^où], [t^oũ-r̃is] : [d^oũ-r̃is], [t̃ek^e] : [d̃ek^e], [t̃r̃is] : [d̃r̃is]), galime sudaryti šią distribucijos lentelę (žr. 3 lent.).

3 lentelė. Fonemos /t/, /d/ ir jų ryškesnieji alofonai lietuvių kalboje³⁶

Alofonai	Pozicijos					Fonemos
	[-ã]	[-v]	[-ũ]	[-Ĉ]	[-r̂]	
	1	2	3	4	5	
[t]	+	+				/t/
[t ^o]			+			
[t̃]				+		
[t̂]					+	
[d]	+	+				/d/
[d ^o]			+			
[d̃]				+		
[d̂]					+	

Kiekviename stulpelyje pažymėta po du pliusus. Tai iš karto rodo, kad aštuonis tiriamuosius garsus reikia, matyt, jungti į dvi fonemas. Papildomoji distribucija yra tarp šių garsų: a) [t] (1 ir 2 pozicija), [t^o] (3 pozicija), [t̃] (4 pozicija), [t̂] (5 pozicija); b) [d], [d^o], [d̃], [d̂]; c) [t], [d^o], [d̃], [t̂]; d) [d], [t^o], [t̃], [d̂]; e) [t], [d^o], [t̃], [t̂]; f) [t], [t^o], [t̃], [t̂]; g) [d], [d^o], [t̃], [t̂]... Iš šių galimų derinių garsinio panašumo kriterijus leidžia rinktis tik du pirmuosius variantus (a ir b): [t], [t^o], [t̃] ir [t̂] yra fonemos /t/ alofonai, o [d], [d^o], [d̃] ir [d̂] – fonemos /d/ alofonai. Pagrindiniais variantais, be abejo, laikytini [t] ir [d], vartojami neutraliausioje pozicijoje [-ã]. Remdamiesi žodžiais [kãs] : [tãs],

³⁶ Lentelėje neparodyti tokie alofonai kaip šoniniai sprogtamieji [t^l], [d^l] (pozicijoje [-l], pvz.: /atlakĩni, gõdlapiat/), nosiniai (arba faukaliniai) [tⁿ], [dⁿ] ([l—n]: /Putnã, liãdnas/), alveoliniai [t], [d] ([l—r]: /trat̃eti, drãpanos/), aspiruotas [t^c] ([l—#]: /jõt [jõ^c t̃] – žr. dar. § 164).

[k^ou^ř.tš^oūs] : [t^ou^ř.tš^oūs], [k^oó·ks] : [t^oó·ks], [krā·nas] : [trā·nas] ([t] – alveolinės artikuliacijos [t]), [j^o·k^c] : [j^o·t^c], galime sudaryti šią garsų [k], [t], [k^o], [t^o], [j], [k^c] ir [t^c] distribucijos lentelę (žr. 4 lent.).

4 lentelė. Fonemos /k/, /t/ ir jų alofonai lietuvių kalboje

Alofonai	Pozicijos				Fonemos
	[-ǎ]	[-ǔ]	[-r]	[-#]	
	1	2	3	4	
[k]	+		+		/k/
[k ^o]		+			
[k ^c]				+	
[t]	+				/t/
[t ^o]		+			
[t ^c]			+		
[t ^c]				+	

Ši kartą turbūt ir be didesnės analizės aišku, kad [k], [k^o] ir [k^c] yra fonemos /k/ alofonai, o [t], [t^o], [t^c] ir [t^c] – fonemos /t/ alofonai. Pagrindiniais variantais laikytini [k] ir [t]. Įdomesni čia yra aspiruotieji alofonai [k^c] ir [t^c], pasirodą žodžio gale, ir alveolinis [t], atsirandąs dėl alveolinio virpamojo priebalsio /r/ įtakos.

Jeigu pamėgintume atsakyti garsinio panašumo kriterijaus ir jungti į fonemas ne [k] su [k^o] ir [t] su [t^o], o [k] su [t^o] ir [t] su [k^o], žodžių tapatumo irgi nepažeistume, tačiau dirbtinai sukomplikuotume ne tik fonemų ir garsų santykių aprašymą, bet ir tam tikras gramatikos taisykles. Tarkime, kad [k] ir [t^o] = /χ/, o [t] ir [k^o] = /θ/, ir tokia „fonologine transkripcija“ užrašykime po kelias žodžių kàs, tàs formas: a) /χàs/ = [kàs], /θò/ = [k^oò], /χám/ = [kám], /θuò/ = [k^ouò]; b) /θàs/ = [tàs], /χò/ = [t^oò], /θám/ = [tám], /χuò/ = [t^ouò]. Kaip matom, vieno ir kito įvardžio formos po tokios operacijos lieka skirtingos, tačiau jose atsirado keista priebalsių kaita /χ/ : /θ/, /θ/ : /χ/, nepaaiškinama jokiais protingesniais motyvais. Visos šios painiavos išvengsime, jeigu vadovausimės garsinio panašumo kriterijumi ir kalbamuosius garsus jungsime į fonemas taip, kaip parodyta 4 lentelėje.

Taigi vadovaudamiesi garsiniu panašumu mes kartu patenkiname ir gramatinio tikslingumo kriterijų, į kurį kartais verta ir specialiai atsižvelgti.

Tas kriterijus reikalauja garsus, nevartojamus vienoje pozicijoje, jungti į fonemas taip, kad galėtume kuo lengviau ir paprasčiau formuluoti tiriamosios kalbos ar tarmės gramatikos taisykles (žr. [Harris, 1963, 76–78; Stepanov, 1966, 225–228; Bulygina, 1977, 96–97; Panov, 1979, 118–119])³⁷. Žinoma, šis kriterijus nėra pats svarbusis ir į jį atsižvelgtina tikrai ypatingais atvejais (t.y. kai distribucija ir garsinio panašumo kriterijus leidžia kelias lygiavertes interpretacijas).

3. Gerai žinoma, kad bendrinėje lietuvių kalboje trumpieji (neįtempieji) balsiai (jeigu atmesime nelietuviškos kilmės žodžius) turi šiuos alofonus ir vartojami tokiose pozicijose (žr. 5 lent.).

5 lentelė. Bendrinės lietuvių kalbos trumpųjų balsių ir jų alofonų distribucija

Alofonai	Pozicijos			Fonemos
	[-#]	[C-]	[Ĉ-]	
	1	2	3	
[a]	+	+		/a/
[e]	+		+	
[i]	+		+	/i/
[u]	+	+		
[ü]			+	

³⁷ Peterburgo (Leningrado) mokyklos fonologai net mano, kad tik gramatikos kriterijus ir leidžia išskirti fonemas, kadangi, jų nuomone, fonemomis laikytini tik tie trumpiausi išraiškos elementai, kurie vieni patys gali būti kurių nors atskirų morfemų išraiška (plg. [Zinder, 1979, 37]). Dėl to jie linkę manyti, kad izoliacinės kalbos (tokios kaip kinų ar vietnamiečių) neturinės tikrų fonemų – kad jų mažiausias linijinis išraiškos vienetas esąs skienuo, arba vad. *silabofonema*; įrodinėjama, kad prie tokios skiemeninės struktūros artėjančios ir analitinės europiečių kalbos [Kuz'menko, 1991]. Tai, kad fleksinė kalbos sandara tolimoje praeityje bus skatinusi intuityvią fonologinę analizę ir abėcėlinių rašto sistemų atsiradimą, nėra jokios abejonės, bet tai nieku būdu nerodo, kad ir moksliniai fonologiniai tyrimai turėtų sustoti ties šia dirbtinai užbrėžta riba.

Reikia pasakyti, kad tam tikrais konkrečiais atvejais ir gramatinio tikslingumo kriterijus nėra visagalis. Pavyzdžiui, jeigu rusų [ы] laikomas atskira fonema, paprastesnės ir nuoseklesnės tampa linksniavimo taisyklės bei paradigmos [Bulygina, 1977, 96–97], bet užtat sugrūva tapatumas šaknų, prasidedančių balsiu [i], plg.: *играл* 'žaidė' : *сыграл* 'sužaidė', *искать* 'ieškoti' : *сыскать* 'suieškoti', *угыцый* 'einąs' : *предыгыцый* 'ankstesnis'. Visa kalbos logika rodytų, kad [ы] šiose lytyse yra fonemos /i/ alofonas, atsirandąs po atvirosios sandūros (*сыграл* = /s+igrál/; plg. § 36).

Kaip matyti, tarp balsių [a] ir [e] čia yra kryžminės distribucijos santykis: opozicija 1 pozicijoje (po pauzės) ir papildomoji distribucija 2 ir 3 pozicijoje (t.y. po priebalsių). Kadangi šie balsiai kontrastuoja bent vienoje pozicijoje, juos reikia laikyti skirtingomis fonemomis /a/ ir /e/. Iš fonemos /u/ alofonų [u] ir [ú] (supriešakėjęs [u], pvz.: [ga^hú], [k^oúr^oo]) pagrindiniu variantu, be abejo, laikytinas [u]. Fonemos /i/ distribucija atrodo ne visai nuosekli, nes [i] nėra 2 pozicijoje (t.y. po kietųjų priebalsių), bet toks nenuoseklumas natūraliose kalbose gana dažnas ir todėl laikytinas normaliu dalyku.

Fonemų /a/ ir /e/ opozicija bendrinėje kalboje labai silpna [Kazlauskas, 1967c, 238; 1968c, 325; Girdenis, Žulys, 1973, 207 (= Girdenis, 2000b, 376)]. Su ja negalima rasti nė vienos patikimos minimaliosios poros, jeigu neskaitysime tarptautinių žodžių *afektas* : *efektas* ir kol kas susilaikysime nuo dvigarsių skaidymo (plg.: *áibė* : *éibė*, *álkis* : *elkis*³⁸). Tačiau [a] ir [e] laikyti vienos fonemos alofonais vis tiek negalima, nes papildomosios distribucijos tarp jų nėra, – vadinasi, nėra ir pozicinių motyvų, leidžiančių paaiškinti jų nevienodumą.

Visai kitokia padėtis pietų aukštaičių (vakarinių dzūkų) tarmėje, kuri irgi turi tuos pačius trumpuosius balsius [a], [e], [i], [u], [ú] ir dar vidurinės (kartais užpakalinės) eilės balsį [ɨ], pasitaikantį tokiose formose kaip (*su*) *káulė* '(su) kiaulė', *žóltė* 'žolė'. Šių balsių distribucija būtų tokia (žr. 6 lent.).

6 lentelė. Pietų aukštaičių tarmės trumpųjų balsių ir jų alofonų distribucija

Alofonai	Pozicijos			Fonemos
	[#-]	[C-]	[Ĉ-]	
	1	2	3	
[a]	+	+		/a/
[e]			+	
[i]	+		+	/i/
[ɨ]		+		
[u]	+	+		/u/
[ú]			+	

³⁸ Antrąją porą pastebėjo Peterburgo universiteto studentas Aleksejus Andronovas, 1993–1994 m. stažavęsis Vilniaus universitete. Dar plg. *asù* (tarptautinio žodžio *ásas* įnagininkas) : *esù* – ši pora iškilo lenkų kalbininkų Michato Hasiuko ir Wojciecho Smoczyńskiego ginče III Baltistų konferencijos metu (1975 m.).

Čia kiekvienoje pozicijoje yra tik po tris garsus. Tai rodo, kad tarmėje turėtų būti tik trys balsinės fonemos. Pagal garsinį panašumą [u] jungiame su [ú], [i] – su [ɨ] (plg. dar *su káuki* 'su kuosa' : *su varlė* 'su varlė'), tad lieka tik [a] ir [e], kurie šioje tarmėje neturi bendros pozicijos ir todėl laikytini vienos fonemos /a/ alofonais. Taigi tie patys garsai – [a] ir [e] – bendrinėje kalboje manifestuoja dvi savarankiškas fonemas, o pietų aukštaičių tarmėje (ir daugelyje kitų, ypač rytų aukštaičių tarmių bei šnektų) yra vienos fonemos alofonai (apie tai žr. [Schmalstieg, 1964; Venckutė, 1964; Girdenis, 1971a, 203–204 (= Girdenis, 2000b, 347 t.); Kosienė, 1978, 38; Girdenis, 1983a (= Girdenis, 2000c, 290 tt.)]). Šį principinį skirtumą lemia tikrai truputį kitokia tų garsų distribucija: bendrinė kalba turi poziciją, kurioje įmanomas jų kontrastas, tarmė tokios pozicijos nebeturi³⁹.

§ 60. Kartais papildomosios distribucijos santykis būna tarp tokių garsų, kurie neturi beveik jokių bendrų garsinių požymių. Pavyzdžiui, anglų kalbos gérklinis (laringalinis) [h], primenąs dusliai tariamą balsį, vartojamas tikrai absoliučioje žodžio pradžioje (ar po vidinės atvirošios sandūros), pvz.: *he* [hi:] 'jis', *high* [hai] 'aukštas', o gomurinis [ŋ] galimas tik žodžio gale (ar prieš vidinę atvirąją sandūrą – smulkiau žr. [Strimajtene, 1976, 8–11 ir min. lit.]), pvz.: *sing* [sɪŋ] 'dainuoti' (plg. *sin* [sm] 'nuodėmė'), *stocking* [ˈstɒkɪŋ] 'kojinė' (panašiai santykiauja ir vo. [h] ir [ŋ] [Meinhold, Stock, 1982, 129]). Vadinasi, [h] ir [ŋ] santykiai tokie (žr. 7 lent.).

7 lentelė. Anglų kalbos priebalsių [h] ir [ŋ] pozicijos

Garsai	Pozicijos		Fonemos
	[#-]	[-#]	
	1	2	
[h]	+		/h/
[ŋ]		+	/ŋ/

Nors nėra jokios abejonės, kad šių priebalsių distribucija yra papildomoji, vis dėlto laikyti jų vienos fonemos alofonais negalima: tokia

³⁹ Savotiškiausia ir, matyt, archajiškiausia kalbamųjų balsių distribucija yra rytų aukštaičių vilniškių Rimšės šnekte: ten prieš [e] ir [e.] lieka nesuminkštėję [t], [d], [n], todėl galimos tokios minimaliosios poros kaip *tekù* : *takù* (plg. dar: *dė.ga*, *nešáú*).

fonema neturėtų bendrų požymių, jungiančių jos alofonus ir skiriančių juos nuo visų kitų priebalsinių fonemų [Bulygina, 1980, 140]. Sekdami Trubeckojumi [Trubetzkoy, 1977, 32 = Trubeckoj, 1960, 40–41], savotišką /h/ ir /ŋ/ santykį galėtume vadinti netiesiogine fonologine opozicija (žr. dar [Koefoed, 1967, 76–77; Kuz'menko, 1969, 47–48])⁴⁰.

f) APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

§ 61. Apžvelgę keletą būdingesnių atvejų, prisiminkime svarbiausius fonemų paradigminės identifikacijos principus.

1. Du ar keli garsai laikytini skirtingomis fonemomis, jeigu juos keičiant vieną kitu bent vienoje pozicijoje pakinta (arba visiškai išnyksta) žodžių reikšmė.

2. Du ar keli garsai yra tos pačios fonemos fakultatyviniai (laisvieji) variantai, jeigu juos keičiant vieną kitu tose pačiose pozicijose žodžių reikšmė nepakinta.

3. Du ar keli garsai laikytini tos pačios vienos fonemos alofonais, arba kombinaciniais variantais, jeigu jie yra akustiškai panašūs vienas į kitą ir jeigu tarp jų yra papildomoji distribucija (kitai sakant, jeigu jie vartojami tik skirtingose pozicijose).

4. Garsus, tarp kurių yra papildomoji distribucija, reikia laikyti skirtingomis fonemomis, jeigu jie neturi bendrų garsinių požymių, galinčių juos jungti ir kartu skirti nuo visų kitų fonemų.

Taigi fonemos nustatomos remiantis garsų distinktyvine funkcija, distribucija ir fonetinėmis ypatybėmis. Tam tikrais atvejais vadovaujamas ir gramatinio tikslingumo kriterijumi: iš kelių galimų fonologinių interpretacijų pasirenkama ta, kuri leidžia geriau ir paprasčiau formuluoti tiriamosios kalbos ar tarmės gramatikos (ypač morfologijos) taisykles.

⁴⁰ Iš principo galimà ir dvifonemė interpretacija /ŋ/ = /n/ + /g/ (žr. [Koefoed, 1967, 121 ir min. lit.; Strimajtene, 1976, 8–11 ir min. lit.]; plg. [Meinhold, Stock, 1982, 130–131 ir min. lit.]). Prieš šią traktuotę kategoriškai protestuoja, rodos, tik Morciniecas (žr. [Morciniec, 1968, 76 tt.; 1971, 120 tt.]).

3. FONEMŲ IR JŲ VARIANTŲ VAIDMUO

§ 62. Kaip rodo pati paradigminės identifikacijos procedūra, fonemos yra ne konkretūs, o abstraktūs kalbos sistemos elementai, nes jas nustatydami atmetame tas garsų ypatybes, kuriomis tarpusavy skiriasi fakultatyviniai variantai (arba konkretūs garsai), ir tuos požymius, kurie priklauso nuo pozicijos ir skiria kombinacinius variantus, arba alofonus. Taigi fonemą sudaro garsų požymiai, bendri visiems jos alofonams⁴¹, o alofoną sudaro garsų požymiai, bendri visiems jo fakultatyviniams variantams; kitaip tariant, fonemos yra invariantai, „slypi“ konkrečiuose variantuose [Jakobson, 1962, 315]. Fonema šioje sąvokų sistemoje yra abstrakčiausia, fakultatyvinis variantas konkrečiausias: tai visiškai individualus tam tikroje vietoje ir tam tikru laiku tam tikro žmogaus ištartas garsas. Alofonai irgi yra abstraktūs elementai, bet jie konkretesni už fonemas, nes turi požymių, atsiradusių dėl pozicijos poveikio (plg. [Avram, 1958, 48–52]).

Vienos fonemos alofonai gali būti labai skirtingi. Pavyzdžiui, papuasų asmatų kalboje fonemos /m/, /n/ pozicijoje [#—] (po pauzės) tariamos kaip [b], [d], o pozicijoje [V—V] (tarp balsių) – kaip [mb], [nd]. Kitose papuasų kalbose (pavyzdžiui, vahgių) fonema /t/ pozicijoje [V—V] realizuojama fakultatyviai vartojamais garsais [r] arba [l] ir t.t. Indoneziečių /k/ prieš pauzę ir priebalsį (pozicijose [—#] ir [—C]) pasirodo kaip glotalinis (gérklinis) sprogstamasis alofonas [ʔ], pvz.: *bapak* = [bapaʔ] ‘tėvas’, *maktjik* = [maʔhʔi] ‘teta’. Labai įvairūs arabų kalbos balsių alofonai (žr. § 189). Net visai neegzotiškoje ispanų kalboje fonemos /b d g/ tarp balsių manifestuojamos labai ryškiais nesprogstamaisiais alofonais: /b/ [w] / [V—V] (*bobos* ‘kvaيلي’ ≈ [ʔbowos]), /d/ → [ð] / [V—V] (*deda* ‘pirštas’ ≈ [ʔdeða]), /g/ → [ɣ] / [V—V] (*gago* ‘miknius’ ≈ [ʔgayo]) [Glison, 1959, 248–251; Alarcos Llorach, 1975, 161–162].

§ 63. Alofonų kiekvienoje kalboje esti labai daug, – apskritai kalbant, jų gali būti tiek, kiek susidaro skirtingų pozicijų [Hammarström, 1966, 18; Hoenigswald, 1966, 76]. Gimtojoje kalboje to mes beveik niekada nepastebime, nes esame įpratę reaguoti tik į tas garsų ypatybes,

⁴¹ Solncevas gana sąmojingai fonemą yra pavadinęs konkrečių garsų „liejamąja forma“ (ru. *печатная форма*) [Solncev, 1977, 239]). Netiesiogiai šis žodžių derinys primena glosematikų išraiškos formą, priešpriešinamą *substancijai* – garsams arba rašmenims, kuriais manifestuojami formos elementai (išraiškos taksemos, arba cėnemos [≈ fonemos]; plg. [Hjelmslev, 1959, 40 tt.]).